

bul 1330, 1332); Vâhid'in *Bazı İstilâhât-ı Mühimme-i Sinâiyye Hakkında Mü-tâlaât*'ı (İstanbul 1331); Ahmed Naim'in Fonsgrive'den çevirdiği *Mebâdî-i Felse-feden İlmü'n-nefs Tercümesi*'nin sonunda 1900 terime bulduğu karşılıklar (İstanbul 1331); Subhi Edhem'in *Ulâm-ı Tabîiyye Lugatı* (İstanbul 1333); İsmail Fennî'nin (Ertuğrul) *Lugatçe-i Felsefe*'-si (İstanbul 1341); Celâl Esat'ın Fransızca'dan Türkçe'ye ve Türkçe'den Fransızca'ya *Sanat Kamusu* (İstanbul 1340/1926).

BİBLİYOGRAFYA :

İstilâhât-ı İlmiyye Encümeni Tâlimatnâme-si, İstanbul 1333; Rıza Tevfik, "Bazı İzahat", *Mufasssal Kâmûs-ı Felsefe*, İstanbul 1330, I, 3-26; a.mlf., *Biraz da Ben Konuşayım* (haz. Abdullah Uçman), İstanbul 1993, s. 145-147; Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, Ankara 1339, s. 102-104; Ağâh Sırrı Levend, *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Safhaları*, İstanbul 1949, s. 351-355; *Türkiye Maarif Tarihi*, III-IV, 1370; İsmail Kara, *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi*, İstanbul 1986, I, 275-282; Kâzım Yetiş, *Nâmık Kemal'in Türk Dili ve Edebiyatı Üzerinde Görüşleri ve Yazıları*, İstanbul 1989, s. 12-13, 16; H. Hüsrev Hatemi - Yeşim Işıl, *Bir Bilim Dili Mücadelesi ve Tanzimat*, İstanbul 1989, s. 9-39; Hamza Zulfikar, *Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları*, Ankara 1991, s. 4-5; *Tasvîr-i Efkar*, sy. 416, İstanbul 16 Rebîulâhîr 1283/28 Ağustos 1866; sy. 417 (19 Rebîulâhîr 1283/31 Ağustos 1866); Hilmi Ziya Ülken, "Türk Felsefe Dilinin Gelişmesi", *Felsefe Tercümeleri Dergisi*, I/1, İstanbul 1947, s. 139-142; Rıza Kardaş, "II. Meşrutiyet Devrinde Felsefe İstilahları ile İlgili Kaynaklar Hakkında Bir Deneme", *TK*, XXI/234 (1982), s. 769-779; Abdullah Uçman, "Mufasssal Kamus-ı Felsefe'nin 'Kader' Maddesi", *TT*, sy. 133 (1995), s. 5-7; a.mlf., "II. Meşrutiyet'ten Sonra İlmî Terimlerin Tesbitinde Önemli Bir Teşebbüs: İstilahat-ı İlmiyye Encümeni", *TDI*, sy. 536 (1996), s. 199-205.

ABDULLAH UÇMAN

İSTİLÂHÂTÜ's-SÜFİYYE (إصلاحات الصوفية)

Tasavvuf terimlerini açıklayan
eserlerin ortak adı.

Kur'an ve hadiste geçen tövbe, sabır, zikir, şükür, havf, takvâ, mücâhede, ihlâs gibi kavramlar, tasavvufun doğuşuyla birlikte sûfiler arasında yeni anlamlar kazanarak birer terim haline gelmiş, zamanla bunlara yenilerinin eklenmesiyle bir tasavvuf terimleri literatürü ortaya çıkmıştır. Abdülkerîm el-Kuşeyrî bir ilim dalına, mesleğe veya sanata mensup olan kişilerin çalışma alanlarıyla ilgili konuları birbirine anlatmak için kendilerine özgü bir takım terimler kullandıklarını ifade ettik-

ten sonra sûfilerin de tasavvufî bilgileri kendilerine has ruhî ve sırrî mânaları anlatmak, açıklamak ve kendi yollarına yabancı olanlardan bu anlamları gizlemek için bazı tabirler kullandıklarını söyler. Sûfiler, ehli olmayanlar arasında yayılması istemedikleri bu sırları anlamı belirsiz ve anlaşılmaz görünen terimlerle anlatmayı tercih etmişlerdir.

Tasavvufî hakikatler çalışılarak, düşünülerek kazanılan şeyler olmayıp Allah'ın mânevî lutuflarını kuluna açması (feth) ve bu suretle kalbin ilâhî feyze nâil olması şeklinde ruha emanet edilen sırlar olarak düşünüldüğünden bu hususları ifade için kullanılan terimler diğer ilim ve mesleklerdeki terimlere göre bazı yönlerden farklılık arz etmektedir. Bunları öğrenmek bir anlamda tasavvufu da öğrenmek demektir. Ancak tasavvuf terimlerinin öğrenilmesi, tasavvufî hakikatlerin ve sırların anlaşılmasını sağlamak için yeterli değildir. Yine de tasavvuf anlaşılması için yaşanması, öğrenilmesi için tadılması, bilinmesi için zevkine erilmesi gereken bir ilim (ilm-i hâl) olmakla birlikte onun söz ve yazı ile anlatılan bir yanı vardır. Sûfiler tasavvufun bu esrarlı yanını kendi aralarındaki konuşmalarında, kitaplarında ve mektuplarında ortaya koymuşlar, tasavvuf terimlerini de bu sohbetlerde ve eserlerde ortak bir dil olarak kullanmışlardır. Hatta sûfiler arasında yaygın olan, "Sûfî ibare ve işaretten menedilmiştir" sözünün gereği olarak tasavvufî halleri kâğıda dökmenin doğru olmadığını savunan sûfiler olmuştur. Hâris el-Muhâsibî, Zünnûn el-Misrî, Bâyezîd-i Bistâmî, Hakîm et-Tirmizî, Sehl et-Tüsterî, Cüneyd-i Bağdâdî ve Hallâc-ı Mansûr gibi sûfiler sohbet, mektup ve risâlelerinde kendilerine has ifadelerle örülü dil kullanmışlar, bu terimler IV. (X.) yüzyılda sistemli bir hale getirilmiş, sonraki yüzyıllarda da bu durum gelişerek devam etmiştir.

Tasavvuf terimlerinin büyük çoğunluğu Arapça, bir kısmı da Farsça'dır. Üçler, yediler, kırklar, dede, baba, el almak, el vermek, erenler gibi Türkçe olanları da bulunmakla birlikte bunlar Türkçe konuşmayan muhitlerde pek tutunmamıştır. Tarikatların teşekkül ettiği XII. yüzyıldan önceki dönemde tasavvufî kavramlar daha sade bir dille, genellikle Kur'an ve hadislerden alınan kavramlarla anlatılırken bu yüzyıldan sonra vahdet-i vücûd, aşk ve mârifet merkezli tasavvuf anlayışını terennüm eden yeni terimler oluşturulurken, ayrıca eskilerine yeni anlamlar

yüklenmeye başlanmış, bu terimler konuyu geleneksel İslâmî telakkiden kısmen farklı bir alana taşıırken tartışmaları da arttırmıştır. Başta *Fuşûşü'l-hikem* ve *Meşnevî* şerhleri olmak üzere bu dönemde yazılan eserler tasavvufun felsefî boyutunu geliştirmiştir. İstimdad, istigâse, râbrta, himmet, halife, silsile gibi terimler de bu dönemde ortaya çıkmış ve yaygın olarak kullanılmaya başlanmıştır. Buradan hareketle tarikatlar döneminde şeyh - mürid ilişkileriyle ilgili kavramların öne çıktığını söylemek mümkündür. Yine bu dönemde kaleme alınan eserlerde bir taraftan şekle önem vermeyen Melâmî neşve işlenirken bir taraftan da meselâ derviş kıyafetlerinin bir parçası olan taç hakkında müstakil risâleler yazılacak kadar şekli konular öne çıkarılmış, dervişlerin kullandığı eşya ile ilgili sembolik yorumlara önem verilmiştir.

Sûfiler tarafından kaleme alınan eserlerin büyük bir kısmının tasavvuf terimlerine ayrıldığını söylemek mümkündür. Bununla birlikte bazı müellifler, eserlerinin başına veya sonuna bir terimler bölümü ilâve etmeyi gerekli görmüşlerdir. Meselâ Muhyiddin İbnü'l-Arabî *el-Fütûhatü'l-Mekkiyye*'nin sonuna ayrıca bir tasavvuf terimleri listesi eklemiş ve eserlerinin bu sözlüğe göre okunmasını istemiştir.

Tasavvufî kaynaklarda terim olarak yer alan kelimelerle bunların sayıları farklıdır. Bu hususta her kitabın yazarı kendine göre bir yol takip etmiş, daha önceki eserlerde yer alan bazı terimleri kendi eserine alırken bir kısmını da terketmiştir. Bu eserlerde bazı terimlerin farklı şekillerde yorumlandığı da görülür. Ayrıca fakr-gınâ, sekr-sahv gibi karşıt hallerden hangisinin üstün olduğu gibi sorulara sûfilerin farklı cevaplar verdikleri anlatılmış, velînin velî olduğunu bilip bilmediği, fenâ halinin sürekli olup olmadığı, dua etmenin mi sükût ve rızânın mı üstün olduğu vb. konular, bunlarla ilgili terimler açıklanırken ele alınıp tartışılmıştır. Kabz-bast, havf-recâ, heybet-üns gibi birbirinin karşıtı iki terim, yine levâih-tavâli'-levâmi'; tevâcüd-vecd-vücûd gibi birbirine yakın anlam taşıyan üç terim bir arada izah edilmiştir. Şeriat-tarikat-hakikat gibi birbirini takip eden terimlerden meydana gelen, tek terim haline dönüştürülmüş kavramlar da vardır. Ancak tasavvuf terimlerinin büyük çoğunluğu tek terimden ibarettir. Tasavvuf terimlerini ele alan eserler müelliflerinin

tasavvufî meselelere bakış açısını ve hangi konulara daha çok önem verdiğini de gösterir. Meselâ Hücûvî'nin geniş bir şekilde ele alıp işlediği Melâmetiyye terimine Kuşeyrî hiç temas etmemiş, Ebû Abdurrahman es-Sülemî ise bir risâle tahsis etmiştir. Hücûvî'nin eserinde fütûvvet terimi bulunmazken Kuşeyrî bu konuda geniş bilgi vermiştir. Halbuki daha önce yaşamış olan Muhammed b. İbrâhîm el-Kelâbâzî eserinde son iki terimin ikisine de yer vermemiştir.

Tasavvuf kelimesinin Kur'ân-ı Kerîm ve hadislerde yer almamasına karşılık zühd ve zâhid kelimelerinin hadislerde kullanılması da bir sonucu olarak başlangıçta tasavvufî konular daha çok "zühd" başlığı altında ele alınmıştır. Bu başlık altında günümüze ulaşan en eski ve en geniş çalışma, Abdullah b. Mübârek'in (ö. 181/797) *Kitâbü'z-Zühd ve'r-rekâ'ik* adlı eseridir. Eserde zühd ve zâhid terimleriyle ilgili görülen hüzn, bükâ, huşû, havf, ihlâs, tefekkür, tevekkül, kanaat, rızâ, fakr gibi birçok terimi içeren hadis metinleri toplanmıştır.

III. (IX.) yüzyıldan başlayarak tasavvuf terimlerini ihtiva eden belli başlı eserleri kronolojik olarak şöyle sıralamak mümkündür: Hâris b. Esed el-Muhâsibî'nin (ö. 243/857) ilk tasavvuf klasiklerinden biri olan *er-Ri'âye li-hukûkîllâh*'ı ucb, kibir, hased, tövbe, vera', takvâ ve tevekkül gibi terimleri genişçe açıklayan bir eserdir. Meselâ riya bölümü kitabın yaklaşık dörtte birini kapsamaktadır. İlk sûfilerin sadece adlarını zikrettikten sonra elli kadar tasavvuf terimini izah eden *et-Ta'arruf li-mezhebi ehli't-tasavvuf*'un müellifi Muhammed b. İbrâhîm el-Kelâbâzî (ö. 380/990) tasavvufî eser ve menkıbelerin yanında yaşayan sûfilere sorduğu sorulara aldığı cevapları da kaynak olarak kullanmıştır. Kelâbâzî eserin girişinde sûfilerin kullandığı terimleri anlamayanlara yardımcı olmak istediğini, sûfile-re atılan iftiralarla cahillerin sapıtırılmış te'villerini çürütmeye çalıştığını söyler. *et-Ta'arruf*'un en önemli özelliği tasavvuf terimlerinin yanı sıra Allah'ın isimleri, sıfatları, rûyet, kader, insan fiilinin yaratılması, istitâat, cebir, aslah, teklif gibi kelâm ilminin de en tartışmalı konularına bir sûfinin gözüyle bakılması ve açıklamalar getirilmesidir. Tasavvuf terimleri açısından IV. (X.) yüzyılda kaleme alınan eserlerin en önemlisi Ebû Nasr es-Serrâc'ın *el-Lüma'* adlı kitabıdır. Sûfilerin yollarını ve sözlerinin mânasını, me-tot ve görüşlerinin temelini izah etmek;

makamları, halleri ve anlaşılması zor metinleri açıklamak için bu eseri kaleme aldığı söyleyen müellif "makamlar" başlığı altında tövbe, vera', zühd, fakr, sabır, tevekkül ve rızâdan meydana gelen yedi terimi açıklamış; haller bölümünde de murakabe, kurban, muhabbet, havf, recâ, şevk, üns, itminan, müşâhede, yakinden oluşan on terim hakkında bilgi vermiştir. "Âdâb" bölümünde kırk kadar terimi kısaca izah eden Serrâc, XII. bölümde de 150 kadar terimi açıklamıştır. Bunlar arasında külliye, telef, dems, vesm, me'hûz, teravvuh, bevn, mesh, zihâd gibi çok az kullanılan terimler de vardır. Serrâc ayrıca pek çok terimi açıklama imkânı bulamadığını söylemektedir. İlk defa *el-Lüma'*'da görülen bir özellik, "Galatât-ı Süfiyye" başlığı altında bazı sûfilerin düşü-tükleri hataların gösterilmesidir. Eserin "Şatahât-ı Süfiyye" bölümünde Bâyezîd-i Bistâmî başta olmak üzere Şiblî, Ebû'l-Hüseyn en-Nûrî, Ebû Hamza gibi bazı sûfilerin şathiyyeleri üzerinde ileri sürülen görüşler tahlil ve tenkit edilmiştir. Sülemî'nin (ö. 412/1021) *Tabakâtü's-süfiyye* adlı eseri adından da anlaşılacağı gibi bir terim kitabı olmamakla birlikte eserde beş tabaka halinde tanıtılan 103 sûfinin görüş ve tesbitleri aktarılarken yüzlerce tasavvuf teriminin de tanımı yapılmıştır. Eser, bu özelliği yanında günümüze ulaşan en eski sûfi tabakat kitabı olması sebebiyle daha sonraki yüzyıllarda kaleme alınan tabakat kitapları kadar terim kitaplarına da tesir etmiştir. Ebû Nuaym el-İsfahânî'nin (ö. 430/1038) *Hilyetü'l-evliyâ'* adlı eseri, hadis ilminin yanı sıra bazı ilk zâhidlerin aynı zamanda hadis râvisi olmaları sebebiyle tasavvufu da ilgilendirmektedir. Bu eserde de pek çok terimin tanımı yapılmıştır.

Tabakat kitaplarının tasavvufî terimler için kaynak olma özelliği daha sonraki yüzyıllarda da devam etmiştir. İbnü'l-Cevzî'nin *Şifâtü's-şafve*, Ferîdüddin Attâr'ın *Tezkiretü'l-evliyâ'*, Abdurrahman Câmî'nin *Nefehâtü'l-üns*, Abdülvehhâb eş-Şârânî'nin *Levâkihu'l-envârî'l-kudsiyye*, Münâvî'nin *el-Kevâkibü'd-dürriyye*, Fahreddin Ali Safî'nin *Reşehât*, Nebhânî'nin *Câmî'u kerâmâtü'l-evliyâ'* adlı eserleri esasen tabakat kitabı olmakla birlikte tasavvuf terimlerini de ihtiva eden önemli eserlerdir.

er-Risâle'nin ilk bölümünde kendinden önceki asırlarda yaşayan zâhid ve sû-fileri kısaca tanıtan Kuşeyrî de (ö. 465/1072) eserin büyük bölümünü tasavvuf terimlerine ayırmıştır. Kuşeyrî *er-Risâ-*

le'de sûfi olmayanların anlayamadığı bir takım terimler bulunduğunu, kendisinin bunları açıklamayı hedeflediğini söyler. Eserin tasavvuf terimleri bölümünde eli, sûfilerin makam ve halleri bölümünde ise altmış kadar terim açıklanmıştır. Öte yandan Muhâsibî, Kelâbâzî gibi sûfi müellifler eserlerinde tamamen terimlere yer verirken Kuşeyrî eserinin ilk bölümünü sûfilerin hayat hikâyeleri ve menkıbelerine ayırmakla yeni bir çığır açmıştır. Kuşeyrî gibi Hücûvî de (ö. 465/1072) *Keşfü'l-maḥcûb*'a ilk zâhidleri anlatarak başlamış, daha sonra temel terimlere geniş yer ayırmıştır. Bu benzerliğe rağmen Hücûvî'nin terimleri ele alış tarzı Kuşeyrî'den tamamen farklıdır. Hücûvî, ilk tasavvufî ekollerden her birini bir tasavvuf terimiyle irtibatlandırmış; Muhâsibiyye'yi rızâ, Kassâriyye'yi melâmet, Tayfûriyye'yi sekr, Nûriyye'yi isâr, Sehliyye'yi nefis, Hâkimiyeye'yi velâyet, Harrâziyye'yi fenâ-bekâ, Hafîfiyye'yi gaybet-huzur, Seyyâriyye'yi cem'-tefrika terimleriyle açıklamıştır. Eserin son bölümünde mârifetullah ve tevhid terimleriyle birlikte abdest, namaz, oruç, hac, zekât gibi dinî esasların tasavvufî izahları yapılmıştır. Yetmiş kadar terimin ele alındığı eser semâ, vecd, vücûd ve tevâcûd terimlerinin yorumuyla sona ermektedir.

Abdullah-ı Herevî'nin (ö. 481/1089) *Menâzilü's-sâ'irîn* adlı eseri, tasavvuf terimlerini belli bir düzen ve sayı içinde ele alan ilk tasavvuf terimleri kitabıdır. 100 tasavvuf teriminin açıklamasını ihtiva eden eser bidâyât, evbâb, muâmelât, ah-lâk, usul, edviye, ahval, velâyet, hakâik, nihâyât başlıklı on terime ve her bir terim de on altı terime ayrılmış, açıklamalar çok kısa ve veciz bir şekilde yapılmıştır. Herevî, yakaza ile başlayan ve tevhid ile sona eren bu 100 terimi açıklarken genellikle her terimi üçlü bir derecelendirmeye tâbi tutmuş, âyet ve hadislerden iktibaslar yapmayı ihmal etmemiştir. Herevî'nin *Menâzilü's-sâ'irîn*'den önce Farsça olarak kaleme aldığı *Şad Meydân* da aynı tür bir eserdir. İsmâil Ankaravî (ö. 1041/1631) *Minhâcü'l-fukarâ* adlı eserinde *Menâzilü's-sâ'irîn*'deki on ana terimi aynen almış, 100 terimden seksen sekizini tekrar etmiş ve on iki tane farklı terimle eserdeki terim sayısını 100'e ulaştırmıştır. *Menâzilü's-sâ'irîn*'in Arapça, Farsça ve Türkçe birçok şerh ve tercümesi vardır.

Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*'i tasavvuf terimleri açısından

da son derece önemlidir. Kendinden önceki sûfilerce tesbit edilen terimlere yenilerini ilâve etmekten çok bu terimlere yeni boyutlar, ahlâkî ve psikolojik derinlikler kazandıran Gazzâlî diğer sûfî yazarlarda olduğu gibi zaman zaman tenkid de de baş vurmuş, özellikle bazı tasavvuf terimleri izah edilirken dinî esaslardan uzaklaşıldığına dikkat çekmiştir. Kardeşi Ahmed el-Gazzâlî'nin Farsça kaleme aldığı *Sevânîhu'l-ıuşşâk* ise sadece aşk terimini işlediği önemli bir eserdir.

İlk örneği Abdullah-ı Herevî'de görülen, tasavvuf terimlerini belli bir sayı çerçevesinde ele alma yöntemi XIII. yüzyılda Rûzbihân-ı Baklî (ö. 606/1209) tarafından sürdürülmüştür. 1001 tasavvuf terimini açıkladığı *Meşrebü'l-ervâh* adlı eserini meczûb, sâlik, sâbık, siddîk, muhib, müş-tâk, âşık, ârif, şâhid, mukarreb, muvâhid, vâsılın, nûkabâ, asfiyâ, evliyâ, ehlîl-esrâr, mustafîn, hulefâ, bûdelâ, aktâb başlıklı yirmi bölüme ayırmış, her bölümde elli terimi işlemiştir. Terimleri âyet ve hadislerle irtibatlandırmaya özen gösteren müellif hemen her terimin sonunda, "Ârif şöyle dedi" diyerek o terimin kısa bir tanımını yapmıştır. Baklî'nin *'Abherü'l-âşîkîn* adlı eseri ise aşk hakkında sûfilerin yazdığı en geniş kitaplardan biridir. Aynı yüzyılda Necmeddîn-i Kübrâ (ö. 618/1221), *Uşûlü'l-aşere* adlı eserinde seyrü sülûk hayatını on terimle on kademe halinde açıklamıştır. Küçük bir risâle olmakla beraber çok tutulmuş ve yaygınlaşmış olan bu eserde izah edilen on terim şunlardır: Töve, zühd, tevekkül, kanaat, ızlet, zikir, teveccüh, sabır, murâkabe, rizâ. Müellif bu on terimi açıklamadan önce zühd hayatı açısından müslümanları tarîk-ı ahyâr, tarîk-ı ebrâr, tarîk-ı şüttâr diye üç gruba ayırmış, usûl-i aşere diye bilinen terimlerin tarîk-ı şüttârın özellikleri olduğunu söylemiştir.

Ebû Hafs Şehâbeddin Ömer es-Sühreverdî'nin (ö. 632/1234) *'Avârifü'l-mâ'ârif* adlı eserinde tekke âdâbıyla ilgili pek çok terim izah edilmiştir. Müellif, eserin önsözünde sûfilerin kullandıkları terimleri açıklayarak tasavvuf konusunda gerçeğe sahtenin birbirinden ayrılmasına yardımcı olmak istediğini söylemektedir. Tasavvufun doğuşu ile başlayan eserde namaz, oruç gibi ibadetlerle melâmet, semâ gibi tartışmalı konular yanında, yeme, içme gibi tabii ihtiyaçlarla ilgili sûfilerin görüş ve yorumları da geniş bir şekilde anlatılmıştır. *'Avârifü'l-mâ'ârif*'te tartışılan ve kendisinden önceki diğer kla-

siklerde bulunmayan bir konu da sûfî, melâmî ve kalenderî kelimelerinin birbirine göre durum ve öncelikleridir. Altmış üç bölümden meydana gelen eserin son dört bölümünde pek çok terim kısaca tarif edilmiştir.

Muhyiddin İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240) *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*'nin sonunda 250 kadar terimi kısaca açıklamıştır. Hâcis terimiyle başlayan, sırru's-sır terimiyle sona eren bu bölüm onun eserlerini anlamının da bir anahtarı durumundadır. Bazı terimler için birkaç kelimelik açıklama getirilirken bazı terimler tek kelime ile (meselâ zaman = sultan, bâtıl = ma'dûm gibi) açıklanmıştır. İbnü'l-Arabî'nin tasavvuf terimlerine getirdiği yeni yorumlar kendisinden sonra gelişen tasavvufî düşüncenin merkezi olmuş, bütün meşrep ve tarikatlarda yönlendirici bir tesir meydana getirmiştir. Necmeddîn-i Dâye (ö. 654/1256), Kayseri ve Sivas'ta Farsça olarak kaleme aldığı *Mirşâdü'l-ibâd*'ında temel tasavvuf terimlerine farklı tasniflerle açıklık getirmiştir. Sultan Alâeddin Keykubad'a ithaf edilen eser Karahisarlı Kasım tarafından 825'te (1422) *İrşâdü'l-mürîd ile'l-murâd* adıyla Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin (ö. 672/1273) tasavvufî terimlerin din, fikir ve sanat hayatına aksetmesinde önemli tesirleri olan *Meşnevî'si* ve *Dîvân-ı Kebîrî*, Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin *Fuşûşü'l-hikem* ve *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye'si* ile birlikte bu sahanın rakipsiz eserleri haline gelmiştir. İbnü'l-Arabî ekolünün önemli temsilcilerinden biri olan Fahreddîn-i Irâkî'nin (ö. 688/1289) *İşlâhât-ı Ehl-i Taşavvuf* adlı Farsça eseri ise 300'ü aşkın terimi ihtiva eder.

Tasavvuf terimlerini *İşlâhâtü's-şûfiyye* adıyla kaleme alan ilk müellif Abdürrezzâk el-Kâşânî'dir (ö. 730/1330). Kâşânî, kitabın önsözünde *Menâzilü's-sâ'irîn*'i şerhettikten sonra böyle bir kitap kaleme almak ihtiyacını hissettiğini söyler. Yaklaşık 500 terimin açıklandığı eser, daha önceki klasiklerde yer alan terimlerin yanında vahdet-i vücûd düşüncesiyle birlikte tasavvuf literatürüne giren terimleri de ihtiva etmektedir. Eserde bir iki kelime ile tarif edilen terimler bulunduğu gibi on-on beş satırla açıklanan terimler de vardır. Muhyiddin İbnü'l-Arabî başta olmak üzere bazı sûfileri isimleriyle, bazı sûfileri de eserleriyle zikreden Kâşânî yer yer âyet ve hadislerle tasavvuf terimlerini irtibatlandırmaya dikkat etmiştir.

Yahyâ b. Ahmed el-Bâharzî'nin *Evrâdü'l-ahbâb ve'l-fuşûlî'l-âdâb*, Yahyâ el-Yemânî'nin *Taştîyetü'l-kulûb*, İzzeddin Kâşânî'nin *Mişbâhu'l-hidâye ve Miftâhu'l-kifâye* adlı eserleri de XIV. yüzyılda kaleme alınan ve değişik terimleri açıklayan çalışmalardır. Müellifleri sûfî olmakla birlikte Seyyid Şerîf el-Cürcânî'nin *et-Ta'rifât*, Tehânevî'nin *Keşşâfû işlâhâtî'l-fünûn ve'l-ulûm* adlı eserlerinde de tasavvuf terimlerine geniş yer verilmiştir.

Osmanlı döneminde Arapça ve Farsça'dan Türkçe'ye tercüme edilenlerle birlikte Türkçe olarak kaleme alınan birçok tasavvufî eser ya doğrudan terimlerle ilgilidir veya dolaylı olarak bu ilmin terimlerine belli ölçüde açıklık getiren bir özelliğe sahiptir. Türkçe yazılan eserlerin bir kısmı *İstîlâhâtü's-sûfiyye* adını taşıyan bir kısmına da farklı isimler verilmiştir. Meselâ Köstendilli Süleyman Şeyhî'nin *Lemeât-ı Nakşibendiyye'si* bir terimler kitabı olduğu gibi *Mir'âtü'l-muvahhidîn* ve *Mecmûatü'l-maârif* adlı eserleri de aynı konuda bilgi vermektedir.

Harîrîzâde Kemâleddin Efendi'nin (ö. 1882) Arapça yazdığı *Tibyânü vesâ'ilî'l-hakâ'ik* adlı eseri tarikatlar ansiklopedisi mahiyetinde olmakla birlikte pek çok terim hakkında bilgi ihtiva eder. Sâdık Vîcdânî'nin *Tomar-ı Turuk-ı Aliyye* dizisiyle Hüseyin Vassâf'ın *Sefîne-i Evliyâ-i Ebrâr* adlı eserinde birçok terim açıklanmıştır. Gümüşhânevî'nin (ö. 1893) *Câmiu'l-usûl*'ü 100'lü ve 1000'li tasniflere göre yazılan son eserdir. Mehmet Ali Aynî'nin *Tasavvuf Târihi*, Abdülbaki Gölpinarlı'nın *Mevlevî Âdâb ve Erkânı, Tasavvufi Dilimize Geçen Deyimler ve Atasözleri* başta olmak üzere çeşitli eserleri, Mehmet Zeki Pakalın'ın *Osmanlı Tarih Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü* tasavvuf terimlerini de ihtiva etmektedir. Süleyman Uludağ da bir tasavvuf terimleri sözlüğü kaleme almıştır (İstanbul 1991).

Son dönemlerde tasavvuf terimlerine dair kaleme alınan Arapça eserlere örnek olarak Hasan Şerkâvî'nin *Mu'cemü elfâzî's-şûfiyye* (Kahire 1987), Enver Fuâd Ebû Huzâm'ın *Mu'cemü muştalâhâtî's-şûfiyye* (Beyrut 1993), Suâd Hakîm'in *Mu'cemü's-şûfiyye* (Beyrut 1401) adlı çalışmaları zikredilebilir.

Tasavvuf terimlerine dolaylı olarak temas eden bazı eserler de şöylece sıralanabilir: Abdülfettâh Ahmed, *et-Taşav-*

vuf 'Akıde ve sülûk (Kahire 1412); Zekeriyâ Süleyman, *e't-Turûku's-süfiyye* (Riyad 1412); Saîd Hârûn, *Fi Menâzili's-sıddîkin ve'r-rabbâniyyin* (Kahire 1410); Mahmûd Abdür-raûf, *el-Keşf 'an hakîkatî's-süfiyye* (Uman 1413); Ali Zeyûr, *el-'Akliyyetü's-süfiyye ve nefsanîyyetü't-taşavvuf* (Beyrut 1979); Âmir Neccâr, *et-Taşavvufü'n-nefsî* (Kahire 1410); Hâşim Ma'rûf Hasenî, *Beyne't-taşavvuf ve't-teşeyyuf* (Beyrut 1979); Abdülkâdir İsâ, *Hakâ'ik 'ani't-taşavvuf* (Haleb 1414); Hasan Kâmil el-Maltavî, *eş-Süfiyye fî il-hâmihim* (Kahire 1412/1992).

Son dönemlerde tasavvuf terimlerini ihtiva eden Farsça eserler de yazılmış olup Seyyid Ca'fer-i Seccâdî'nin *Ferheng Luğat ve İstılâhât ve Ta'birât-ı 'İrfânî* (Tahran 1403/1983), Cevâd Nurbahş'ın *Ferheng-i Nurbahş İstılâhât-ı Taşavvuf* (I-X, London 1367 hş.), Seyyid Sâdik'ın *Şerh-i İstılâhât-ı Taşavvuf* (Tahran 1367 hş.) adlı eserleri bunlardan bazılarıdır. Yine son dönemlerde tasavvuf ve tarikatlar aleyhinde kaleme alınan eserlerde zorunlu olarak tasavvuf terimlerine de yer verilmektedir. Bunların bazıları şunlardır: Abdullah b. Cârullah, *el-Maḥabbe* (Kahire 1410); Muhammed Hilâlî, *el-Hedîyyetü'l-hâdiye ile't-tâ'îfeti't-Ticânîyye* (Medine 1393); Abdurrahman Dimâşkî, *er-Rifâ'îyye* (Riyad 1410); Sâre bint Abdülmuhsin, *Naẓariyyetü'l-ittisâl 'inde's-süfiyye fî çav'î'l-İslâm* (Cidde 1411); Abdurrahman Vekîl, *Hâzihi hiye's-süfiyye* (Beyrut 1984); Ahmed Mahmûd Cezâr, *el-İmâmü'l-müceddid İbn Bâdis ve't-taşavvuf* (Kahire 1988).

Batı dillerinde kaleme alınan veya Arapça'dan Batı dillerine tercüme edilen tasavvufî eserlerin sonuna genellikle terimler sözlüğü ilâve edilmiştir. Batı'da ihtilâ eden kişilerin yazdığı tasavvufîla ilgili eserler arasında doğrudan terimlerle ilgili olanları da vardır.

Tasavvuf terimleri çağdaş ilimler açısından da ele alınmıştır. Raûf Ubeyd'in *Fi'l-İlhâm ve'l-ihtiyârü's-süfi* (Mısır 1986), Ali Zeyûr'un *el-'Akliyyetü's-süfiyye ve nefsanîyyetü't-taşavvuf* (Beyrut 1979) adlı eserlerinde konu psikoloji ve antropoloji açısından incelenmiştir. Erol Güngör *İslâm Tasavvufunun Meseleleri* (İstanbul 1982), Sabri F. Ülgener *Zihniyet ve Din* (İstanbul 1981) adlı eserlerinde bazı tasavvuf terimlerini esas alarak sosyal psikoloji, iktisat ve sosyoloji bilimlerinin verilerine göre değerlendirmeler yapmışlardır.

BİBLİYOGRAFYA :

et-Ta'rifât, tür.yer.; Tehânevî, *Keşşâf*, tür.yer.; Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü'z-Zühâd*, Beyrut, ts.; Hâris el-Muhâsibî, *er-Ri'âye li-hukûküllâh* (nşr. M. Smith), London 1940; Kelâbâzî, *Taaruf* (Uludağ), tür.yer.; Serrâc, *el-Lüma'*, tür.yer.; Süle-mî, *Tabakât*, tür.yer.; Ebû Nuaym, *Hilye*, tür.yer.; Kuşeyrî, *Risâle* (Uludağ), tür.yer.; Hücvîrî, *Keş-fü'l-mahcûb* (Uludağ), tür.yer.; Herevî, *Tabakât*, tür.yer.; a.mlf., *Şad Meydân*, Kabil 1962; a.mlf., *Menâzil*, tür.yer.; Gazzâlî, *İhyâ'*, tür.yer.; Ahmed Gazzâlî, *Sevânihu'l-uşşâk* (nşr. H. Ritter), İstanbul 1942; Baklî, *Meşrebü'l-ervâh* (nşr. Nazif Hoca), İstanbul 1974; a.mlf., *'Abherü'l-'âşûkîn* (nşr. M. Muîn - H. Corbin), Tahran - Paris 1953; Necmeddîn-i Kübrâ, *Uşûlü'l-'aşere*, Bursa Eski Eserler Ktp., Cami-i Kebir, nr. 1700, vr. 59^a-61^a; a.e. (trc. Mustafa Kara), İstanbul 1980; Sühreverdi, *Avârîf* (Yılmaz - Gündüz), tür.yer.; İbnü'l-Arabî, *el-Fütûhât*, tür.yer.; Necmeddîn-i Râzî, *Mirşâdü'l-'ibâd*, Tahran 1986; Mevlânâ, *Meşnevî*, tür.yer.; a.mlf., *Divân-ı Kebir* (nşr. Bediüzzaman Fîrûzanfer), Tahran 1336 hş.; Fahred-dîn-i İrâkî, *İstılâhât-ı Ehl-i Taşavvuf* (Külliyât içinde, nşr. Saîd-i Nefsî), Tahran 1335 hş.; Kâşânî, *İstılâhâtü's-süfiyye*, tür.yer.; Bâhar-zî, *Evrâdü'l-aḥbâb ve fuşûlü'l-âdâb* (nşr. İrec Efşâr), Tahran 1358 hş.; Süleyman Köstendili, *Lemeât-ı Nakşibendiyye*, İÜ Ktp., T, nr. 200; a.mlf., *Mir'âtü'l-muvahhidîn*, İÜ Ktp., T, nr. 3469/1; a.mlf., *Mecmûatü'l-ma'arif*, İÜ Ktp., T, nr. 923/2; Harîrzâde, *Tibyân*, tür.yer.; Hüseyin Vassâf, *Sefîne*, tür.yer.; Sâdik Vîcdânî, *Tomar-Sûfi ve Tasavvuf*, İstanbul 1340-42; a.mlf., *Tomar-Halvetiyye*, tür.yer.; a.mlf., *Tomar-Melâmilik*, tür.yer.; a.mlf., *Tomar-Kâdiriyye*, tür.yer.; Gümüşhânevî, *Câmî'u'l-uşûl*, Kahire 1331; Mehmet Ali Aynî, *Tasavvuf Tarihi*, İstanbul 1340; Abdülbaki Gölpınarlı, *Melevî Adâb ve Erkânı*, İstanbul 1983; a.mlf., *Tasavvufun Dilimize Geçen Deyimler ve Atasözleri*, İstanbul 1977; Abdülkâdir es-Sûfî, *Yüz Basamak*, İstanbul 1982; Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1991; Pakalın, tür.yer.

MUSTAFA KARA

İSTİLÂM

(الإِصْلَام)

İlâhî tecellinin etkisiyle
sâlikin kendinden geçmesi anlamında
bir tasavvuf terimi.

Sözlükte "bir şeyi dibinden kesmek, kökünü kazımak" anlamına gelen *salım* kökünden türeyip aynı mânada kullanılan kelimeye (*Kâmus Tercümesi*, IV, 369) süfîler tasavvufî bir anlam yüklemiş ve çeşitli şekillerde tarif etmişlerdir. Serrâc'a göre istilâm sâlikin bilincini ortadan kaldıran bir galebe halidir (*el-Lüma'*, s. 450). Kuşeyrî sâlikin istilâm halinde duyarlılığını yitirdiğini, bu hal sürekli olursa ona da mahv denildiğini söyler; mahv durumundaki sâlik için temkin- telvîn, makam- hal gibi hususlar söz konusu olmaz (*er-Risâle*, s. 225). Hücvîrî istilâmı, "Kulun kendin-

den tamamıyla geçmesine sebep olacak şekilde Hakk'ın tecellisine mazhar olmasıdır" şeklinde tanımlar (*Keşfü'l-mahcûb*, s. 506).

Vâsıtı kalplerin intisâf, istilâm ve imtihan halinde bulunduğunu, intisâfın ilk, istilâmın onu takip eden ikinci hal olduğunu, bunu da tamamıyla silinme (imtihan) halinin takip ettiğini söyler (Serrâc, s. 300). İmtihan halindeki kalple istilâm halindeki kalp aynı olmakla beraber istilâm imtihandan daha özel ve daha latif bir haldir (*a.g.e.*, s. 450; Hücvîrî, s. 506).

Kâşânî'ye göre istilâm bir tür hayret ve sermestlik halidir (*İstılâhâtü's-süfiyye*, s. 30; Baklî, s. 628). Muhyiddin İbnü'l-Arabî, istilâmın sebebi olarak kulun Hakk'ın cemâlini temaşa etmesini gösterir. Hak, kulun ruhuna cemâl sıfatıyla tecellî edince bu tecellî onda heybet halini meydana getirir. Çünkü güzellik Allah'ın, heybet kulun niteliğidir. Kulun kalbini etkileyen heybet onun organlarını uyuşturur. İstilâmın en ilginç yanı iki zıddı birleştirmesidir. Sâlik hem hareketsizdir, hem de iradesi dışında döndürülmektedir. İbnü'l-Arabî, istilâm halini yaşayan Bâyezîd-i Bistâmî ile Şiblî'yi sâliklere örnek olarak gösterir. Bâyezîd-i Bistâmî istilâm halinde Allah'tan hiçbir şey dilememeyi dilemişti. İradesi yoktu, ilâhî iradeyle hareket ediyordu. Kendi iradesine nisbetle hareket halindeydi. Bu durumda fiilde fânî olma, fâil olarak sadece Allah'ı görme esastır. Şiblî istilâm halindeyken namaz vakti girince kendine gelir, namazını kılar ve eski haline dönerdi. Her iki durumda da hareket etmiyor, hareket ettiriliyordu (*el-Fütûhât*, III, 531).

İbn Teymiyye istilâmın eksik ve ârızî bir hal olduğunu, abartılmaması gerektiğini, bazı sâliklerde buna rastlanmadığını söyler ve bu hali yanlış değerlendiren bir kısım mutasavvıfların hulûl ve ittihâda kaydığını belirtir (*Mecmû'u Fetâvâ*, XIII, 198-199).

BİBLİYOGRAFYA :

Tehânevî, *Keşşâf*, I, 856; *Kâmus Tercümesi*, IV, 369; Serrâc, *el-Lüma'*, s. 300, 450; Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 225; Hücvîrî, *Keşfü'l-mahcûb* (nşr. M. el-Kettânî), Beyrut 1970, s. 506; Baklî, *Şerh-i Şaḥiyyât*, s. 628; Kâşânî, *İstılâhâtü's-süfiyye*, s. 30; İbnü'l-Arabî, *el-Fütûhât*, III, 531; İbn Teymiyye, *Mecmû'u fetâvâ*, II, 343; X, 594; XIII, 198-199; XXXVI, 190; İbn Kayyim, *Medâricü's-sâlikin*, Beyrut 1983, III, 82; İbnü'l-Hatib, *Rauzatü't-ta'rif*, I, 430; Seyyid Sâdik-i Güherîrî, *Şerh-i İstılâhât-ı Taşavvuf*, Tahran 1326, I, 265; Ankaravî, *Minhâcü'l-fukarâ*, Bulak 1256, s. 234; Dihhudâ, *Luğatnâme*, IV, 2764.

SÜLEYMAN ULUDAĞ